

Roman Szporluk

Mitől ukránok az ukránok?

Mikola Rjabcsuk Ukrajna esetében az "ambivalencia" terminussal olyan mindent átható társadalmi–politikai jelenséget kíván jelölni, amely a nemzet fejlődését hosszú távon befolyásolja. E kettősséget véli fölfedezni Ukrajna regionális, kulturális és nyelvi megosztottságában, akárcsak "a szovjet totalitarizmus által az ukrán társadalomra gyakorolt atomizáló hatás"–ban, és úgy gondolja, a hogy a 2002–es parlamenti választások megerősítik a diagnózisát.

Az a legnagyobb gondom a cikkével, hogy a kettősség fogalma eléggé elnagyolt. A szerző a többféle kettősséget különböztet meg – például Európa kontra szovjetizmus, Kelet kontra Nyugat, demokrácia kontra oligarchia –, és számomra nem világos, hogy ezek miként fedik egymást. Olykor úgy tűnik, mintha Rjabcsuk az ukrán ajkú nyugati régiókat, így Lvovot is, a nyugati értékek letéteményesének tekintené, míg az orosz ajkú Donyeck a szovjetizmus és az orosz kötődés képviselője volna. Másutt azonban Rjabcsuk elutasítja ezt a megosztást, és még inkább összezavarja a képet azzal, hogy elmulasztja kifejteni, mit is jelent pontosan a "harmadik Ukrajna" kifejezés. Ezzel kapcsolatban egészen furcsának találok, hogy az ukrán fő várost, Kijevet még csak meg sem említi, pedig ez az a hely, amely sok tekintetben "nyugati", hiszen Lvovhoz hasonlóan szavazott, más tekintetben viszont igencsak "keleti", például abban, hogy itt is azt a nyelvet beszélik, amelyiket Donyeckben. Még az is lehet, hogy Kijev mutatja Ukrajna jövőjét, amikor lehetséges lesz, hogy az egyes emberek egyszerre legyenek az ukrán függetlenség és a nyugati típusú demokrácia hívei, ugyanakkor fenntartsák kötődésüket az orosz nyelvhez. Különösen fontosnak tartom, hogy Rjabcsuk, noha megemlíti, mégis viszonylag kevés figyelmet szentel annak, hogy Donyeck és Lvov minden különbözőségük ellenére egyetértenek abban, hogy mindkét város Ukrajnában terül el, s ezzel hallgatólagosan azt is elismerik, hogy Kijev a közös fővárosuk.

Rjabcsuk Ukrajna jelenlegi helyzetét jobbára az általa időnként "nómenklatúra"–nak vagy "poszt–szovjet oligarchá"–nak nevezett "kormányzó elit" számlájára írja, amelynek "elemi érdeke a társadalmat atomizált, összezavart és elidegenített állapotban tartani. Mindent elkövet, hogy megakadályozza az ország polgári és demokratikus fejlődését, amely ha bekövetkezne, objektív (és sportszerű) politikai versenyre kényszerítené tagjait. Ez végső soron politikai hatalmuk, valamint hatalom–alapú gazdasági privilégiumaik elvesztésével járna." Úgy tűnik, Ukrajna esetében a társadalom, általában a népesség és az elit viszonya kevésbé egyszerű és sokkal több arcú, mint azt a szerző gondolja.

Jóllehet Rjabcsuknak sok tekintetben igaza van, amikor a szovjet totalitarizmus "atomizáló" hatásáról beszél, ugyanakkor nem kezeli megfelelő súllyal, hogy a

történelemben a szovjet időszak alatt fordult elő először, hogy Lvov és Donyeck egy országhoz tartozott. Ukrajna azok közé a poszt-kommunista országok közé sorolható, amelyek a kommunista rendszer összeomlásával egyidejűleg vívták ki a függetlenségüket. Csakhogy míg Lettország, Litvánia vagy Észtország – nem beszélve Lengyelországról vagy Magyarországról – a kommunista éra előtt is létezett független államként, addig a mai Ukrajna a kommunista rezsim alatt fejlődött önálló, illetve egységes közigazgatási rendszerre majd politikai entitássá. Ukrajna nem kommunista függetlensége 1917-ben rövidéletű volt, és területe nem terjedt túl Ukrajna jelenlegi határain. A helyi bolsevik vezetők tiltakozására 1918-ban Moszkva úgy határozott, hogy Donbasszt az Ukrán Szovjet Köztársasághoz csatolja; arra pedig csak 1939 és 1945 között került sor, hogy a korábbi osztrák (majd lengyel) fennhatóság alatt álló Galícia, a korábbi magyar és csehszlovák kárpátontúli területek, valamint a korábban Ausztriához majd Romániához tartozó Bukovina is az Ukrán Szovjet Köztársaság része lett, akárcsak Kijev és Donyeck. A Krím-félsziget csak 1954-ben került ukrán fennhatóság alá. Ugyanakkor a kommunista hatalomátvétel előtt Ukrajna területének és lakosságának jelentős hányada a Dnyepertől nyugatra több mint száz éve, attól keletre pedig sokkal régebb óta az Orosz Birodalom szerves részét alkotta.

Mindezeket a tényezőket, és különösen az utolsót szem előtt tartva megérthetjük, amit Mikola Sulha ír arról, hogy szovjet állampolgárok milliói, különösen (bár nem kizárólag) az orosz nemzetiségűek számára miért okozott mély személyes és csoportidentitás-válságot a Szovjetunió bukása és az új, független utódállamok kialakulása. Az Ukrajnában és a volt szovjet köztársaságokban végzett közvélemény-kutatásokból kiderül, hogy vannak, akiknek a Szovjetunió megmaradt "képzelt közösség"-nek (Benedict Anderson kedvelt terminusával élve), míg mások valamely regionális vagy tartományi egységhez kötődnek, és a teljes népességnek csak egy töredéke válaszolja egyértelműen azt, hogy első sorban az új államhoz húz. Sulha közvélemény-kutatása éles különbségeket mutat Ukrajna egyes régiói, illetve az orosz etnikumúak és az ukrán etnikumúak között abban a tekintetben, hogy első sorban a régió, Ukrajna, a Szovjetunió vagy Európa népével azonosulnak-e.¹

Így amikor Rjabcsuk a szovjet totalitarizmus atomizáló hatásáról szól, nem szabad megfeledkeznünk a szovjet rendszer integráló hatásáról sem, hiszen 1914-ben, 1939-ben vagy 1945-ben nem létezett a mai Ukrajnához fogható méretű, egységes "ukrán társadalom".

Ezzel eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy vajon miként ítéljük meg az elitet és teljesítményét. Rjabcsuk bírálata nagyjából elfogadható, de van még valami, amit nem szabad figyelmen kívül hagynunk, ha e csoportról ítéletet alkotunk. 1991-ig az elit tulajdonképpen a szovjet elit vagy oligarchia helyi alcsoportját, ágát alkotta. Így lett lehetséges, hogy Ukrajna függetlenné váljon, és megőrizze a szovjet keretek között kialakult területi integritását. Moszkvával egyetértésben afféle ellen-elit jött létre, így Ukrajna békésen leválhatott a Szovjetunióról.

Ez a volt szovjet, ám újjászületett ukrán elit etnikai összetételét tekintve többségében orosz volt – nyelvi tekintetben még inkább –, ma ukrán és orosz. Az egykor alárendelt tartományi elit egy független állam elitjévé lépett elő, és miután Ukrajna független lett, az elit nem szakadt ukrán és orosz részre, ami az ország kettészakadását is maga után vonta volna. Andrij Zorkin szerint a krími elitet még meg is gátolták abban a törekvésében, hogy függetlenedjen Kijevtől. A krími elit néhány év után elfogadta Kijevnek alárendelt, regionális szerepét.²

Jóllehet az ukrán függetlenségért folytatott mozgalmat a nyugati régiókban kezdeményezték, és Kijevben, valamint a középső területeken élvezett általános támogatást, biztos állíthatjuk, hogy Ukrajna nem nyerhette volna el függetlenségét a Szovjetunió belüli kialakult formájában a pártelit, azaz a nómenklatúra, vagy ahogyan manapság nevezik őket, az oligarchák támogatása nélkül. Ezek az emberek nemcsak a Moszkva iránti lojalitásukat adták fel a sorsdöntő pillanatban, de függetlenül orosz vagy ukrán gyökereiktől, fölülmelkedtek a regionális és etnikai megosztottságon is, hogy egyben tartsák az országot. Ha felidézzük, mi történt Jugoszláviában, beláthatjuk, hogy ez nem kis teljesítmény volt. Kitarok amellett, amit 1994-ben mondtam:

lényeges szempont, hogy az 1991 augusztusában kikiáltott független Ukrajna nem etnikai nemzetként határozta meg magát, hanem törvényes rendként, területi és jogi entitásként, voltaképpen az Ukrán SZSZK utódállamaként. Állampolgárai változatos etnikai háttérrel rendelkeztek, egy részük ukránul, más részük oroszul, megint más részük egyéb nyelveken beszélt. Az új állam kijelentette, hogy minden hatalma "az ukrán néptől ered". A poszt-szovjet Ukrajna alapítói tehát maguk is alkalmazták a "szovjet nép" fogalmát, egyszersmind hasonultak is hozzá; a "szovjet nép" a hivatalos felfogás szerint sokféle nyelvet beszélő, változatos etnikai háttérű emberek együttese. Ám ez az eszme, ha más formában is, eredeti ukrán múltat tekint vissza: az 1960-as, 1970-es évek nemzeti mozgalmában alapozták meg ukrán disszidensek és polgárjogi aktivisták, amikor meghirdették azt az eszmét, hogy minden Ukrainában élő személy ukrán állampolgár.³

Nyolc év múltán, és több mint tíz évvel a Szovjetunió felbomlása után a valódi kérdés az: vajon ma inkább tekinthető-e országnak Ukrajna, mint 1991-ben? Vajon társadalma, lakói és nemzete kevésbé "kettős", kevésbé "kétarcú" és kevésbé "határozatlan", mint tíz évvel ezelőt?

Ha felidézzük Ukrajna szovjet – és a szovjet hatalom előtti – tapasztalatainak alapvető tényeit, majd azt a folyamatot, melynek során az "Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság"–ból független állam lett, a válasz feltétlenül "igen". A 2002-es választás nem a civil társadalom építésének megakadásáról tanúskodik. Éppen ezért egyetértek James Sherr-rel, aki a 2002-es választást értékelve az 1998-as választáshoz képest határozott változást fedezett fel: "a reformpártiak helyi erőkből országos erővé váltak, és jelentősen megcsappant a baloldal támogatottsága." Sherr úgy ítéli meg, hogy Ukrajna "regionális egyenlőtlenségei drámaiak, de csökkenőben vannak", és a négy évvel ezelőtti, "jobbára a [nyugati] határvidékre korlátozódó Rukh párt" 2002-re "sokszínű, pluralista nemzeti blokk lett, melynek gyűjtőterülete az orosz határig terjed". "Nem a hatóságok ténykedése, sokkal inkább ez a változás az, amit a választások jelentős tapasztalatának tekinthetünk." Sherr arra is rámutat, hogy "a civil társadalom még mindig kisebbségben van, de már "tömegbázis"–sal rendelkezik, azaz nem kötődik kizárólagosan az értelmiséghez". Hozzátehetjük ehhez még azt is, hogy a választás során bebizonyosodott, a korántsem egységes poszt-kommunista elit körében is vannak támogatói a demokráciának. (Végtére is, honnan indultak a demokratikus, Nyugat-párti tábor vezetői, beleértve Juscsenkót is?) Sherr tehát joggal jegyzi meg, hogy míg a "polgári ösztön erősödése mind nagyobb távolságot teremt állam és társadalom között, ugyanakkor az államon belül súrlódási pontokat hoz létre, megteremtve a belső fejlődés dinamikáját".⁴

Ez persze nem jelenti azt, hogy Ukrajna ma már fejlett civiltársadalommal rendelkező demokratikus állam vagy modern nemzet volna. Épp ez az egyik oka annak, hogy Ukrajna nem hasonlítható Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz, de még csak Romániához vagy Bulgáriához sem, hogy civiltársadalmi még csak most szerveződik országos erővé, amely a nyugati Lvovtól és Uzgorodtól a keleti Donyeckig és Luhanszkig terjed, hasonlóan az állam – és a kormányzó elit – felségterületéhez. Azoknak, akik úgy vélik, hogy a nyelvi és más kulturális különbségek óhatatlanul az állam felbomlásához vezetnek, segítségére lehet George Schöpflin figyelmeztetése, hogy tudniillik a nemzetek egyszerre "civiliek" és "etnikaiak", és különösen "az úgynevezett nagy nyugati civil nemzetek etnikai identitással is rendelkeznek; ezeknek ad keretet az állam és az állampolgárság (a civil társadalom)". Ez a gondolat Ukrajnára alkalmazva azt jelenti, hogy az orosz etnikumú emberek szabadon használhatják anyanyelvüket, megőrizhetik kultúrájukat, fenntarthatják nem politikai jellegű kötődésüket Oroszországhoz, miközben az egyszerre politikai, civil és kulturális ukrán nemzet teljes jogú tagjainak tekinthetők (és tekintik is) magukat.⁵ Munkájuk során a demokratikus és nyugati kötődésű Ukrajna építői bölcsen teszik, ha követik 1991 leckéjét, amely megerősíti Schöpflin általános tételét, miszerint: "a nemzeti lét több folyamat interaktív (kiemelés – R. Sz.) együttese, magában foglalva az etnicitást, az államot és az állampolgárságot. E tényezők mindegyike identitásformáló"⁶ – és nem engedi meg, hogy a regionális, az etnikai és a nyelvi megosztottság fölüljön az állampolgársághoz és a demokratikus államisághoz fűződő elkötelezettséget. Minden olyan kísérlet ellen küzdeni kell, amely a politikai irányultságot – demokrácia vagy szovjetizmus, "Európa" vagy "Eurázsia" – egyetlen régióval, nyelvi vagy etnikai csoporttal akarná azonosítani.

¹ Mikola Sulha: Nacionalna i politycna marhinalizacija za umov sistyemnoj krizi (Nemzeti és politikai marginalizáció a rendszerváltás körülményei között). *Sociolohija: tyeoria, metodi, marketyinh* (Kiev) No. 1, 2002, 5–20. Amit George Schöpflin *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe* (London, Hurst, 2000, 167.) című művében Kelet-Európáról mond, teljesen ráillik Ukrajnára is: "...a kommunizmus... ténylegesen működött. Egyik öröksége, hogy az emberek identitása, legalábbis részben, a kommunizmusból ered, akár közvetlenül, akár annak ellenében. A társadalmi előmenetel, a karrierminták, a kiválóság, az intellektuális siker fokig mind kommunista intézményekhez kötődnek."

² Andrij Zorkin: Gyejaki aszpekti elitohenezu v Ukraini ta Krimu (Az elit kialakulásának néhány vonása Ukrajnában és a Krimben). *Sociolohija: tyeoria, metodi, marketyinh*, No. 1, 2002, 202–211.

³ "Reflections on Ukraine after 1994: The Dilemmas of Nationhood". Első közlés: 1994; újabb megjelenés in: Roman Szporluk: *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*. Stanford, Hoover Institution Press, 2000, 327.

⁴ James Sherr: "Ukraine's Parliamentary Elections: The Limits of Manipulation". *CSRC Occasional Brief*, 2002. április 21.

⁵ Ellentétben az általános téveszmével, az ukrán nemzetépítőket eredetileg nem az ukrán és az orosz nyelv különbözősége, hanem Ukrajna eltérő történelmi és politikai tapasztalata indította arra, hogy az Oroszországtól független nemzet lehetőségét követeljék. Vonatkozó hivatkozásokat, illetve elemzést l. Ivan L. Rudnytsky: *Essays in Modern Ukrainian History*. Cambridge, Mass., Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1987, passim. "Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State" című cikkemben a következőket írtam: "Az ukránok tudatosan és nagy erővel dolgoztak a közös nyelv megeremtésén; a keleti szerzők mintája az osztrák nyugat volt. De a nyelv és nemzetiség kapcsolatát még így sokan félreértik. Az oroszországi és az ausztriai ukránok nem azért váltak egy nemzetté, mert ugyanazt a nyelvet beszélik; azért kezdték ugyanazt a nyelvet beszélni, mert úgy döntöttek, hogy egy nemzet lesznek. Ennek eléréséhez nyújtott segítséget [Mihajlo] Hruszevszkij nagy vállalkozása – összefoglaló műve az ukrán történelemről. L. Szporluk: *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, 386.

⁶ Schöpflin: *Nations, Identity, Power*, 4–5. E három tényezőhöz egy negyediket, a gazdasági tényezőt is hozzávehetjük. Erre gondolhatott Iulian Bachynsky is, amikor az eredetileg 1895-ben megjelent *Ukraina irredenta* című művében ezt írta (amit e helyt a harmadik

kiadásból idézek; Berlin, Vydavnytstvo Ukrainskoi Molodi, 1924, 95.): "Az Ukrajna politikai függetlenségéért folytatott küzdelem nem csupán az ukrán etnikum ügye, hanem *minden* (kiemelés – R. Sz.) Ukrajnában élő etnikumé, nagyoroszé, lengyelé, zsidóé és németé egyaránt, függetlenül attól, hogy itt születtek vagy betelepültek. Közös érdek, hogy mindannyiukat "ukrajnizáljuk", és arra kényszerítsük őket, hogy ukrán "patrióták" legyenek." Bármilyen irreálisnak tűnt is ez a forgatókönyv a szerző idejében, a 21. századi nemzetépítőknél szellemi táplálékot jelenthet.

Published 2003-07-15

Original in English

Translation by Mónika Zsuzsanna

Contribution by Transit

(c) Eurozine

(c) Transit